

- 15 Патенко С. Город Новомиргород, его храмы и духовное управление / С. Патенко // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1880. – № 13. – С. 398–399.
- 16 Патенко С. Город Новомиргород, его храмы и духовное управление / С. Патенко // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1880. – № 13. – С. 387–403.
- 17 Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 96.
- 18 ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 23, 24, 41.

Summary

Valeriya Tsubenko

Official Religion and the church on the territory of Novorossiysk (Kherson) military settlement of cavalry (1817-1857)

Based on engaging and critical reevaluation of archival sources, the work of Orthodox Church on the territory of Novorossiysk (Kherson) military settlement of cavalry is expanded. In the article the religious structure of military settlement is examined and analyzed, the building of a church is examined.

Keywords: a Novorossiysk military settlement of cavalry, settlers, churches, religion

Ігор Пасечніков

Царська жандармерія та релігійні групи Таврійської губернії

Розглядаються взаємини між органами політичної поліції царської Росії і численними релігійними групами Таврійської губернії. Характеризуються методи і прийоми діяльності жандармерії, спрямовані на реалізацію державної політики у цій галузі. Проаналізовано наслідки такого впливу для історичного процесу на території Криму та Північної Таврії.

Ключові слова: Таврійська губернія, політична поліція, Окремий корпус жандармів, релігійні групи

У багатьох історико-правових дослідженнях царську Росію, до складу якої входили дев'ять українських губерній, називали і продовжують називати поліцейською державою, яка прагнула контролювати багато аспектів життя своїх громадян, в тому числі і духовно-релігійні. Серед різних служб і відомств державного апарату царизму, що забезпечували підтримку існуючих устоїв, особливо виділялися органи жандармерії – політичної поліції, одним з головних завдань якої було спостереження за настроями та ідеями, що поширювалися в суспільстві. Таврійська губернія викликала особливо пильну увагу у представників установ державної безпеки з огляду на розмаїття етнічних і релігійних груп, що проживали на її території.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що останнім часом спостерігається збільшення інтересу до вивчення діяльності спецслужб минулих епох, а також їх впливу на життя простих людей. Це дозволило докладніше розібратися у соціально-політичній обстановці в Таврійській губернії в дорадянські часи. Так, вивчення дій органів політичної поліції щодо численних релігійних груп, які проживали на території Кримського півострова і Північної Таврії, дає змогу простежити не тільки методи і принципи роботи жандармерії, а й зрозуміти загальну політику царського уряду стосовно своїх підданих – представників різних віросповідань.

Питання взаємин політичної поліції Російської імперії з представниками різних релігій і конфесій на нинішній день продовжує залишатися маловивченим. У наукових працях цей аспект зазвичай розглядають в загальному контексті діяльності спецслужб. Серед дослідників, які торкалися окресленої проблематики, слід виділити В. В. Ченцова¹, О. Н. Ярмиша², З. І. Перегудову³, В. С. Измозіка⁴.

Фрагментарні згадки про спостереження і втручання жандармів у релігійне життя населення Таврійської губернії зустрічаються в працях А. К. Кричинського⁵ та В. І. Корольова⁶, які, однак, не відтворюють загальної картини обстановки, що існувала.

Метою наукової статті є дослідження впливу органів політичної поліції царської Росії на різні релігійні групи, які проживали на території Таврійської губернії в XIX – на початку XX ст.

З часів правління імператора Петра I в російській державі було здійснено низку заходів щодо посилення контролю уряду над церквою і релігійними інститутами. Але якщо на перших етапах головна мета полягала в підпорядкуванні духовної влади світській, то надалі з'явилася необхідність у спостереженні за вченнями, що поширювалися різними проповідниками, підтримці існуючих устоїв, переслідуванні інакодумців, сектантів і т.п.⁷ Втручання царизму у справи релігії на території Російської імперії значно посилювалося під час правління Миколи I, коли офіційна державна ідеологія оформилася в триєдиній формулі «Православ'я, Самодержавство, Народність». У 1826 році було створено відоме Третє Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, яке здійснювало контроль над діяльністю в Росії різних релігійних конфесій, поширенням релігійних культів і сект. Виконавчим органом цієї установи на місцях був Корпус жандармів (з 1880 року підпорядкований Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ). Треба зазначити, що офіційна державна політика щодо різних віросповідань позначилася навіть на відборі кандидатів до цього органу політичної поліції. Так, в Корпус не допускалися католики, а також одружені з католичками і євреї (навіть хрещені)⁸. Абсолютна більшість

його представників були православними, і лише невелику частину становили протестанти різних церков⁹. Незважаючи на те, що головним завданням органів жандармерії був політичний розшук, вони, з огляду на фактичну безмежність своєї компетенції, також здійснювали безперервний нагляд за настроями в суспільстві і його духовно-релігійним життям. Спеціальними циркулярами «блакитним мундирам» (були прозвані так за характерний колір уніформи) наказувалося бути особисто присутніми на церковних святах і урочистостях, розсіювати заборонені законом релігійні збіговиська¹⁰, розслідувати факти «спокушання в розкол» і критики офіційного православ'я, вживати заходів для недопущення чуток про можливе насильницьке навернення іновірців у християнство, супроводжувати в місця заслання «порочних» священнослужителів і духовних діячів і т. д.¹¹

Таврійська губернія і особливо Кримський півострів, який був важливим стратегічним регіоном, а також через свою релігійно-етнічну розмаїтість була на особливому рахунку в імперських спецслужб. Місцеве жандармське начальство пильно стежило за всіма релігійними групами, звертаючи увагу на найбільш видних їх представників.

Відносно християнських конфесій головною метою діяльності органів політичної поліції було збереження авторитету і пануючого положення православної церкви. У зв'язку з цим одним з провідних завдань чинів Корпусу жандармів було переслідувати і викривати всілякі заборонені секти. Так, в часі з 1857 по 1865 рік, коли після закінчення Кримської війни намітилася тенденція до втечі в південні області цілих селянських груп, політична поліція розкрила більше десяти сект стрибунів, скопців і шалапутів в різних селищах Бердянського і Мелітопольського повітів. Причому, як зазначалося в донесеннях, завдяки ретельному розслідуванню цих справ жандармам вдалося з великою достовірністю визначити вчення і обряди сект, а також виявити їх розповсюджувачів. Таким чином, «блакитні мундири» не лише ліквідували заборонені релігійні спільноти, але й були одними з перших, кому вдалося описати їх основи віри¹².

Під особливим наглядом в різний час перебували католицькі і протестантські (особливо меноніти і баптисти) священнослужителі. Це було пов'язано з такими військово-політичними подіями, як польські повстання 1830 та 1863 років і Перша світова війна. Царський уряд був вельми стурбований можливістю поширення проповідниками цих церков і конфесій антиурядових ідей серед кримських поляків, німців та ін.¹³

З кінця XIX століття жандарми стали проявляти посилену увагу до учнів семінарій. Причиною послужило виявлення в 1878 році в Сімферополі таємного революційного товариства під гучною назвою «Союз учнівської молоді», яке робило спроби поширення листівок «обурливого характеру»¹⁴. Подібні органі-

зації розкривалися як за анонімними доносами, так і завдяки агентурі, яка на початку XX століття вела спостереження навіть у храмах¹⁵.

Окремого вивчення заслуговує проблема відносин жандармів з юдейськими громадами, загальний нагляд за якими не відрізнявся особливою пильністю аж до революційних подій початку XX століття. Довгий час в радянській історіографії переважала думка, що органи політичної поліції, які були уособленням царизму на місцях, всіляко підтримували його дискримінаційну політику щодо юдеїв, а також були безпосередніми організаторами сумнозвісних єврейських погромів в Криму в 1905 році¹⁶. Якщо з першим твердженням можна погодитися, то друге досі викликає суперечки і серед вчених немає однозначної думки з цієї проблематики. Так, ніяких офіційних документів, які б підтверджували, що криваві розправи були сплановані заздалегідь, на сьогоднішній день не виявлено¹⁷. В той же час, існують записи свідчень очевидців (у більшості своїй представників соціалістичних партій і «політично неблагонадійних»), які стверджували, що бачили, як жандармські чини проводили агітацію, сприяючи нападам на євреїв і синагоги. У зв'язку з цим деякі офіцери були викликані до суду, де їх повністю виправдали через відсутність доказів, що підтверджували би їх причетність до даних подій¹⁸. Однак незаперечним є той факт, що під час погромів представники загальної та політичної поліції, разом з цивільною владою, проявили повільність у діях з реагування на ці заворушення, а іноді й відверту бездіяльність¹⁹.

Ісламські громади Криму також були нерідкими об'єктами жандармського нагляду. Вперше мусульманське духовенство півострова починає фігурувати в документах Третього Відділення в 30-ті роки XIX ст. під час турецько-єгипетської кризи, коли, за чутками, мулли активно пропагували ідею про швидке «звільнення кримських татар від ярма Росії»²⁰. Подібні чутки поширювалися і в роки Кримської війни 1853–1856 рр., коли до відома губерньського жандармського штаб-офіцера стала надходити інформація про підготування закатів серед татар у разі висадки союзницького десанту на території Криму. Для розслідування цієї справи була створена спеціальна комісія, очолювана начальником Севастопольської жандармської команди. Низка перевірок в релігійних і світських установах ніяких слідів змови не виявила, на підставі чого був зроблений висновок, що всі донесення ґрунтувалися на помилкових чутках, що не підтверджувалися фактами²¹. Незважаючи на це, певний контроль над представниками ісламського духовенства та освітніх установ був збережений, у зв'язку з чим місцевим жандармам пропонувалося зайнятися вивченням кримськотатарської мови для виявлення злочинної агітації²².

Активізація спостереження політичної поліції за мусульманськими групами Криму була пов'язана з появою в Таврійській губернії на початку XX століт-

тя діячів панісламістської пропаганди, а також проповідників з Османської імперії. Під їх впливом деякі мулли читали молитви не за здоров'я царя, а за здоров'я турецького султана, з'явилися невеликі групи, які поставили своєю метою боротьбу за права мусульман і створення окремої ісламської держави²³. Свідченням повсюдного поширення серед населення подібної пропаганди стала поява в мечетях півострова в 1910 році листівок панісламістської організації «Совість», яка складалася з представників татарської інтелігенції і вчителів релігійних шкіл. Для «блакитних мундирів» новина про згадану підпільну організацію серед кримських татар, та ще й з релігійним відтінком, стала повною несподіванкою. У терміновому порядку були проведені слідчі дії, які, однак, не дали бажаного результату. Ідеї товариства «Совість» продовжували поширюватися в різних куточках Таврійської губернії. Спроба його ліквідації закінчилася повним провалом, що викликало обурення вищого поліцейського керівництва Російської імперії²⁴.

Бажаючи запобігти злочинному впливу ідей панісламізму на місцеве населення, влада пішла на радикальні заходи. Особливим циркуляром поліцейські органи були зобов'язані не допускати до Криму ісламських проповідників з Туреччини, а також виявляти і переслідувати осіб, які б вели агітацію панісламізму. Крім того, в місцевому жандармському управлінні приступили до збору відомостей щодо політичної благонадійності осіб, які претендували на духовні та викладацькі посади. У разі неблагонадійної характеристики будь-якої з них, навіть при протекції Таврійського магометанського духовного правління, могло бути не тільки відмовлено, а й взагалі накладено заборону на отримання духовного звання²⁵. Вдавалися і до крайніх заходів щодо відсторонення від займаної посади мулл, імамів, хатипів і муедзинів, якщо ті проявляли себе з підозрілої або відверто злочинної по відношенню до існуючої влади сторони. Частим явищем стали обшуки у службовців в мечетях та релігійних школах, які зазвичай закінчувалися безрезультатно, що лише дратувало місцевих мусульман, так само як і спроби створення агентури серед духовенства. Так, в 1911 році жителями Бахчисарая був вигнаний мулла Халілов, викритий у таємному зборі відомостей про політичну неблагонадійність кримських татар²⁶.

Однак подібні заходи не зупинили проникнення ідей панісламізму до Криму. Організації, подібні «Совісті», продовжували з'являтися в різних повітах Таврійської губернії, а в Османській імперії представниками інтелігенції видавалися і пересилалися на півострів різні прокламації. Прихильники панісламізму продовжували активну пропагандистську діяльність і в роки Першої світової війни²⁷.

Таким чином, за роки свого існування органи політичної поліції Російської імперії здійснювали постійний нагляд за життям релігійних груп Таврійської

губернії. Будучи одним із стовпів самодержавства, жандармерія на місцях проводила і захищала його засади. У своїй діяльності «блакитні мундири» обмежувалися не тільки простим спостереженням, про результати якого регулярно повідомляли в Петербург, але і відкритим переслідуванням і ліквідацією протизаконних громад і релігійних організацій, а також арештом найвидніших діячів. Мала місце своєрідна «перевірка на благонадійність» осіб, які претендували на духовні посади, і вербування агентів в їх середовищі, що особливо проявилось у взаєминах з кримськими татарами. Аж до Лютневої революції 1917 року чини Окремого корпусу жандармів активно впливали на релігійне життя населення Кримського півострова і Північної Таврії, фактично відображаючи імперську політику щодо різних вірувань і конфесій, яка коливалася від прихильності до відкритої дискримінації.

- 1 Ченцов В. В. Політичний розшук у царській Росії / В. В. Ченцов // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2001. – № 2 (17). – С. 4–275.
- 2 Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно: административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX вв. / А. Н. Ярмыш. – К.: Юринформ, 1992.
- 3 Перегудова З. И. Политический сыск России (1880–1917 гг.) / З. И. Перегудова. – М.: РОССПЭН, 2000.
- 4 Измозик В. С. Политический розыск ведет Третье Отделение (1826–1880 годы) / В. С. Измозик // Жандармы России / сост. В. С. Измозик. – СПб.: Нева; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 248–278.
- 5 Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах: в 2 ч. / А. Кричинский. – Баку: Изд. Союза мусульман. труд. интеллигенции, 1919. – Ч. 1: К истории религиозных притеснений крымских татар. – 1919; Кричинский А. Очерки политики российского царизма на окраинах: в 2 ч. / А. Кричинский. – Баку: Тип. Прикасп. союза п/о Кооперация, 1920. – Ч. 2: К истории борьбы с просвещением и культурой крымских татар. – 1920.
- 6 Королёв В. И. Действовать энергично и по закону. История политической полиции Крыма / В. И. Королёв. – Симферополь: АнтикВА, 2007.
- 7 Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России: Учебник для студентов высших учебных заведений по специальности «Историко-архивоведение» / Н. П. Ерошкин. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 77.
- 8 Измозик В. С. Политический розыск... – С. 251.
- 9 Королёв В. И. Действовать энергично... – С. 24.
- 10 Абакумов О. Ю. «Око земного бога» (Корпус жандармов на рубеже 50–60-х гг. XIX в.: традиции и новации) / О. Ю. Абакумов // Освободительное движение в России. – 2000. – Вып. 18. – С. 63.
- 11 Краткий систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящихся до обязанностей чинов губернских жандармских управлений по наблюдению за местным населением и по производству дознаний / сост. полк. Добряков. – СПб.: тип. Штаба Отд. корп. жанд., 1903. – С. 77, 328, 423, 511.

- 12 Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф. 26 (Канцелярія Таврійського губернатора). – Оп. 2. – Спр. 112. – Арк. 8.
- 13 ДААРК. – Ф. 706 (Таврійське губернське жандармське управління). – Оп. 1. – Спр. 441. – Арк. 612.
- 14 Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 109 (ІІІ Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії). – Оп. 3а. – Спр. 1066. – Арк. 1.
- 15 ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 3460. – Арк. 149.
- 16 Королёв В. И. Действовать энергично... – С. 8.
- 17 Кохан А. А. Еврейские погромы 1905 года в Крыму и полиция / А. А. Кохан // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 97. – С. 112.
- 18 ДААРК. – Ф. П-150 (Комісія з історії партії і революційного руху). – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 141, 143.
- 19 ДААРК. – Ф. П-150. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 77.
- 20 Петрунина Ж. В. Отношение мусульманских народов южных окраин России к первому турецко-египетскому кризису (1831–1833 гг.) / Ж. В. Петрунина // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2008. – № 1. – С. 25.
- 21 ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 1393. – Арк. 85.
- 22 Краткий систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящихся до обязанностей чинов губернских жандармских управлений по наблюдению за местным населением и по производству дознаний / сост. полк. Добряков. – СПб.: тип. Штаба Отд. корп. жанд., 1903. – С. 37.
- 23 Зарубин В. Г. Межнациональные отношения, национальные партии и организации в Крыму (начало XX в. – 1921 г.) / В. Г. Зарубин // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 1. – С. 54.
- 24 ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 729. – Арк. 7, 63, 142.
- 25 Кричинский А. Очерки русской политики... – С. 141, 239.
- 26 Кричинский А. К истории религиозных притеснений крымских татар / А. Кричинский // Кримські студії. – 2002. – № 3–4 (15–16). – С. 95.
- 27 Зарубин В. Г. Межнациональные отношения... – С. 55.

Summary

Igor Pasechnikov

The tsarist gendarmerie and the religious groups of the Taurida Governorate

The mutual relations between the political police of Tsarist Russia and numerous religious groups of Taurida Governorate in the 19th and early 20th centuries are examined in this article. The methods and techniques of the gendarmerie, which were aimed at implementation of the state policy in this sphere, are characterized. The consequences of such influence on the historical process in the Crimea and Northern Tavria are analyzed.

Keywords: The Taurida Governorate, the political police, The Special corps of gendarmes, the religious groups